

Обучението по синтаксис (части на изречението) в V клас

Яна Пометкова

The Teaching of Syntax (parts of the sentence) in 5th Grade: The current paper compares three lesson texts from three different 5th grade coursebooks in Bulgarian language which discuss the topic of attribute as part of the sentence and the types of attributes.

Key words: sentence parts, attribute, agreed attribute, non-agreed attribute, apposition.

ВЪВЕДЕНИЕ

В Учебната програма по български език за V клас в *Ядро 2: Езикови компетентности* са включени 2 теми от областта на синтаксиса: *Тема 1: Изречение. Видове изречения по цел на обичуване и по състав; Тема 2: Просто изречение. Главни и второстепенни части.* В рамките на тези теми е изброено какви знания трябва да придобият учениците и какви умения да развият.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Частите на изречението започват да се изучават в IV клас: учениците се запознават с главните части на изречението – подлога и сказуемото, и в практически план определят кои са главните части в простото изречение, както и с каква част на речта са изразени.

В V клас разширяват знанията си за главните части на изречението и за пръв път пред тях се представят второстепенните части на изречението. Включени са за изучаване всички второстепенни части на изречението: допълнение, обстоятелствено пояснение, определение, приложение.

В настоящата работа ще се спрем на една от второстепенните части на изречението – определението. Ще сравним урочни статии, посветени на определението и приложението и разработени в три различни учебника, по които се извършва обучението по български език в V клас: 1. Кирил Димчев и колектив, Изд. „Булвест 2000“ ООД; 2. Татяна Ангелова и колектив, Изд. „Азбуки – Просвета“ ЕООД; 3. Милена Васева, Весела Михайлова, Изд. „Просвета – София“ АД.

Интересът ни към тези урочни статии е провокиран от „разминаване“ в една от тях с традиционната българска граматика при представянето на видовете определения с примери. Става дума за словосъчетания от типа *чаша чай*.

Ще започнем с учебника на издателство „Булвест 2000“ ООД.

Авторите разглеждат определението в една урочна статия, а приложението – в отделна. Те дават дефиниция на определението като второстепенна част на изречението, а също и на видовете определения: съгласувано и несъгласувано, които се онагледяват с примери в изречения. Отделено е и място за пунктуацията и за употребата на определението в текста. За несъгласуваното определение е написано, че се изразява най-често „със съществително име, придружено от предлозите *с, на, от, в* и др.; с числително име; с местоимение; с наречие“ (стр. 53), но е онагледен само първият случай. В урочната статия няма пример и за определения и определяеми от типа *чаша чай*, но в тестова задача към следващия урок, за приложение (47/ стр. 56), откриваме подобно словосъчетание.

Ето и задачата: **В кой от редовете признакът на предмета е изразен с приложение? Обосновете се.**

- а. чаша вода
- б. винен оцет
- в. снага-топола
- г. четка за зъби

- Открийте вида на определенията в останалите редове.

Верният отговор е **в**, но интересно как биха определили учениците отношенията в съчетанието *чаша вода*: като определение и определяемо (и кое е определението?!) или като определяемо и приложение, след като в урочната статия няма подобен пример – явно, че авторите разчитат на помощта на учителя.

Следващият анализиран учебник е на издателство „Азбуки – Просвета“ ЕООД.

В него авторите са отделили за изучаване на определянето една урочна статия, а приложението се разглежда в друга. Дава се дефиниция за определенията като второстепенни части на изречението, онагледяват се с примери в изречения и в текст, по едно изречение е отделено за обяснение на съгласувано и на несъгласувано определение, следват бележки за правописа на определениято и задачи за ролята му в текст.

За несъгласувано определение е написано следното: „Несъгласувани – връзката между съществителното име и определениято към него е чрез предлог или прилагане – напр. *учебник по литература, сестрата на Петър*” (стр. 54). От приведения цитат се вижда, че пример за свързване на несъгласуваното определение с определяемото чрез синтактичната връзка *прилагане* липсва.

При внимателен прочит на текстовете, обаче, включени в урочната статия, се откриват несъгласувани определения и определяеми от типа *чаша чай*. Ще се спрем на задача 4 (стр. 54 – 55): *Прочетете текста. Посочете определенията, които са употребени в него, и ги групирайте по вид. След текста също има задачи: С какви части на речта са изразени определенията, които открихте? Каква роля имат определенията в този текст, каква информация носят – за дейността на героите, за качествата на героите, за речевата ситуация или друг тип?*

В текста от Джералд Даръл се натъкваме на следните изречения: „Той беше покрит с дебел слой бял и мек прах [...] По него се издигаха големи камари изсушени водорасли.”

В първото изречение „Той беше покрит с дебел слой бял и мек прах” учениците навярно без проблем ще открият определениято *дебел* към определяемото *слой*, както и определенията *бял* и *мек* към определяемото *прах*. Няма да ги затруднят и следващите задачи: това са съгласувани определения, изразени с прилагателни имена. Но дали ще забележат и словосъчетанието *слой прах*, където също има определяемо и определение? И кое е определениято?

Подобен проблем възниква и във второто, цитирано от нас, изречение: „По него се издигаха големи камари изсушени водорасли”. Учениците ще открият определениято *големи* към определяемото *камари* и определениято *изсушени* към определяемото *водорасли* и ще ги отнесат към съгласуваните определения; ще посочат, че определениято *големи* е изразено с прилагателно име, можем само да гадаем като каква част на речта ще определят думата *изсушени*, тъй като причастията се учат в VI клас. Остава съчетанието *камари водорасли*, за чийто тип учениците нямат информация в учебника и може би ще бъде отминато.

От краткия преглед на двата учебника става ясно, че няма примери в изходния материал за несъгласувано определение, свързано чрез прилагане с определяемото, като напр.: *много тетрадки, пет гуми* и др.под., както и такива от типа *чаша чай*, макар че в упражненията се откриват такива примери. Не знаем обаче какво е мнението на авторите за втория тип съчетания. Що се отнася до приложението, и двата авторски колектива разглеждат приложението като част на изречението в отделна урочна статия, спират се на същността, значението, правописа и пунктуацията му.

Третият от разглежданите учебници е на издателство „Просвета – София” АД. На определениято са отделени две урочни статии, озаглавени съответно „Определение” и „Видове определения”.

Авторите разглеждат три вида определения: съгласувано определение, несъгласувано определение и приложение.

За съгласувано определение е приведено едно изходно изречение: *Рилските върхове заблестяха с първия сняг*, а под него схематично е представено, че **прилагателно име**, респ. **числително име + съществително име** ► *рилските върхове / първия сняг* (стр. 98). Обяснено е, че прилагателното и числителното име като определения се менят по форма в зависимост от рода и числото на съществителното име, с което се свързват в текста, дадени са примери, разглежда се членуването на определението, когато е изразено с прилагателно име или с числително име в м.р. (не е допълнено, че е в ед.ч.), онагледено е с примери.

За несъгласуваното определение е даден примерът *Върховете на Рила блестят*. Под него схематично е представено, че **съществително име + предлог + съществително име** ► *върховете на Рила* (стр. 98). Обръща се внимание на синтактичната синонимия, като се изтъква, че в много случаи един и същ признак на предмет може да се означае и със съгласувано, и с несъгласувано определение: **рилски върхове – върховете на Рила**.

Само в този учебник приложението се разглежда, като разновидност на определението, в урочната статия „Видове определения” и е онагледено със следните примери: *Замервахме се с топки сняг. После пихме по чаша чай. Накрая тръгнахме след кучето водач* (стр. 98).

Отдолу е дадена следната схема:

съществително име + съществително име ► *топки сняг*
чаша чай
куче водач

В урочната статия липсва дефиниция или пояснение на същността на приложението, няма отделено място и за това какво означаваме с приложението, липсват бележки за правопис и пунктуация.

Обръща се внимание на синтактичната синонимия, като се подчертава: „В някои случаи един и същи признак на предмет може да се означае:

- със съгласувано определение: **снежни топки**;
- с несъгласувано определение: **топки от сняг**;
- с приложение: **топки сняг**” (стр. 98).

От приведените примери за приложение само в съчетанието *куче водач* могат да се открият отношения между определяемо и приложение, което уточнява, дава друго название на същината, назована от определяемото (срв.: *кучето е водач*). Не можем да се съгласим с авторите на учебника, че в съчетанията *топки сняг* и *чаша чай* имаме определяемо и приложение, тъй като първите съществителни означават форма, мярка на предмета, назован с второто съществително име, поради което в българската граматична литература в тези случаи се говори за определяемо и за несъгласувано определение, свързано с определяемото чрез прилагане. В случая не можем да приемем, че това е някаква случайна грешка или недоглеждане на авторите на учебника, защото в упражнениия, следващи урока, се срещат и други такива съчетания, третиращи като определяемо и приложение.

Примери в тестовите задачи:

Задача 9/стр. 100: В кой ред думата шоколад е приложение?

- а) глазура от шоколад
- б) млечен шоколад
- в) блокче шоколад
- д) вафла с шоколад

Задача 10/стр. 100: В кое съчетание има приложение?

- а) чаена чаша
- б) чаша за чай

- в) чаша чай
- г) чай в чашата

Предполагаме, че като верен и в двете тестови задачи се приема отговор **в** (*блокче шоколад, чаша чай*), където в действителност имаме несъгласувано определение и определяемо, а не определяемо и приложение.

Подобно е положението и в следната задача, в която учениците ще търсят приложения в изречения:

Задача 7/стр. 101: Открий приложенията в изреченията и ги превърни в съгласувани определения.

- Лъч светлина нахлу в стаята.
- Майсторът му постави топче глина вместо нос.
- Край пътя се белееха преспи сняг.
- Сложих в чая три бучки захар.
- Поръчах си три топки сладолед.

Навярно в тези изречения се приемат като приложения вторите думи в съчетанията: *лъч светлина, топче глина, преспи сняг, бучки захар, топки сладолед*, които според нас (а и не само!) са определяеми, към които има несъгласувани определения.

В следващите редове ще направим преглед на българската граматична литература относно схващанията по въпроса какви синтактични отношения съществуват в съчетанията от типа *чаша чай, букет цветя*: на определяемо и несъгласувано определение или на определяемо и приложение.

Започваме със становището на Л. Андрейчин, изразено в „Основна българска граматика“. Авторът изказва следното мнение: „Съществително име може да бъде употребено без предлог в служба на определение в изрази за количествено означение, като: *чаша вода, кола дърва, копа сено, кошница грозде, чувал ябълки, резен хляб, литър мляко, аршин платно, рой пчели, стадо овце, порция чорба, тон възлища, купчина хора* и пр.” (Андрейчин 1978 : 374). Той е категоричен, че в приведените примери имаме определяемо и определение. Що се отнася до проблема кое от двете съществителни имена е във функцията на несъгласувано определение, Л. Андрейчин обръща внимание на факта, че в „нашите граматички обикновено се посочва като определение второто съществително, което означава „материал“, а не мярка. По-логично е от гледище на съвременния език да се смята „материалното“ съществително за основно (определяемо), а количественото (т.е. което изразява количество, а не от което се взема количество) – за определение, както е в изрази: *много камъни, малко хартия, пет овце, много овце* и пр.” (Андрейчин 1978 : 374).

Същото становище се споделя и от К. Попов: „Несъгласуваното определение, ако е употребено без предлог и означава количество или форма на предмета, стои пред определяемо, например: *Кош кюмюр* се достоява... (П.К. Яворов); [...]; Пинтата си поръча *чаша ракия* (Г. Караславов)...” (Попов 1974 : 228)

Препозиционно употребеното съществително име се разглежда като несъгласувано определение и от Ив. Недев, който прави следната констатация: „След като в словосъчетания от типа „чаша вода“ единият елемент е определение, а другият определяемо, определението ще има незадължителна употреба, а определямото – задължителна. Оттук следва, че елементът с незадължителна употреба трябва да се квалифицира като определение, а елементът със задължителна употреба – като определяемо” (Недев 1992 : 127). Малко по-нататък, след лингвистичен експеримент според гореизложеното, авторът заключава: „И така, анализът потвърждава гледището, че в разгледаните словосъчетания

несъгласувано определение е съществителното име, което означава количество, мярка, форма и пр., а негово определяемо е другото съществително име (или в словосъчетанието „чаша вода“ несъгласувано определение е „чаша“, а негово определяемо – „вода“) (Недев 1992 : 128).

Мнението, че в безпредложни съчетания на две съществителни имена, намиращи се в отношение на определяемо и определение, първото съществително име е определението, а второто – определяемото, се споделя и от Й. Пенчев. Ето какво пише той по този повод: „Както и в другите езици, българският език позволява безпредложни съществителни да се явят в подчинена предпоставна позиция. Съществителни, подчинени на друго съществително, се наричат несъгласувани определения (Пенчев 1998: 35). Според автора между подчиненото и главното съществително се определят различни семантичните отношения: количество, събирателност, време, форма и др., като напр.: *връзка лук, чувал жито, стадо овце, ято птици, облак прах* и др.

По-малко привърженици намира становището, че в две безпредложни съчетания от типа *чаша вода* несъгласувано определение е второто съществително име, а първото съществително име е определяемо (Стоянов 1958: 16, Пашов 1989: 281). Основание авторите намират във факта, че в руския език (както и в старобългарския език), второто съществително е в родителен падеж, който е подчинително отношение и се управлява от първото съществително име, което има господстващо положение.

Компромисен характер има становището на Ст. Георгиев, изразено в *Грамматика на СБКЕ, том 3*, издание на БАН. Според него съчетанията от типа *литър мляко* се различават от съчетания от типа *топки сняг*. Към първата група авторът отнася тези словосъчетания, в които съществителното име, което е във функцията на определение, има количествена семантика, напр.: *литър мляко, кола грънци, кошница ябълки, резен хляб* и др.; за втората група той отбелязва: „В словосъчетанията от типа *топки сняг, стръкче босилек, градушка куршуми* и под. обикновено първата съставка има подчиняваща синтактична роля, а втората е подредно понятие (от логическо гледище), т.е. тя е несъгласувано определение” (Грамматика... Том 3. Синтаксис 1983: 169).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направения преглед на лингвистичната литература по въпроса за съчетанията от типа *чаша чай* става ясно, че мнението на всички цитирани автори е единно по отношение на факта, че тук става дума за определяемо и за несъгласувано определение. Никой от тях не посочва отношение определяемо – приложение, както видяхме, че е представено в учебника за V клас на издателство „Просвета – София” АД. Спор има единствено около въпроса кое съществително име е определяемото и кое – несъгласуваното определение, но този въпрос не се засяга в разглежданите учебници, а и според нас няма смисъл учениците да се товарят с такива подробности.

По наше мнение авторите на учебника на издателство „Просвета – София” АД, в стремежа си към *унифициране на синтактичните явления*, са нарушили дидактическия принцип на обучение *Научност*, отклонявайки се от общоприетите схващания в българската граматика за същността на словосъчетанията от типа *чаша чай* и *топка сняг*. По-целесъобразно би било включването в урочната статия на несъгласувани определения от типа *много моливи, пет тетрадки*, които се отличават с повишена честота на употреба, а освен това в посочения учебник към този урок се изучават числителните имена като части на речта.

При едно прецизиране на материала за езикови упражнения от всички авторски колективи би следвало да се изключат съчетания от типа *чаша чай*, които и до ден

днешен предизвикват много спорове сред езиковедите и излишно затормозяват обучението по български език в училище.

В заключение ще отбележим, че за учебната 2011/2012 година учебниците по Български език за V и VI клас бяха подложени на корекция. Що се отнася до разглеждания проблем, той остава и в новите учебници.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1978: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1978.

Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис. С., БАН, 1983.

Недев 1992: Ив. Недев. Синтаксис на съвременния български книжовен език. С., 1992.

Пашов 1989: П. Пашов. Практическа българска граматика. С., 1989.

Пенчев 1998: Й. Пенчев. Синтаксис на съвременния български език. Пловдив, 1998.

Попов 1974: К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1974.

За контакти:

Доц. д-р Яна Пометкова, Русенски университет „Ангел Кънчев”

Катедра по български език, литература и изкуство

E-mail: pometkova@uni-ruse.bg

Докладът е рецензиран.